



Pregledni znanstveni članek Review scientific paper (1.02)
Besedilo prejeto Received: 11. 8. 2021; Sprejeto Accepted: 7. 10. 2021
UDK UDC: 27-528
DOI: 10.34291/Edinost/76/02/Oblonsek
© 2021 Oblonšek CC BY 4.0

Cecilija Oblonšek

Liturgična inkulturacija in vprašanje tradicije

Liturgical Inculturation and the Matter of Tradition

Izvleček: Prispevek se želi dotakniti vprašanja, kako ohranjati zvestobo tradiciji Cerkve in hkrati z vso spoštljivostjo do zadnjega cerkvenega zbora njegovo novost živeti danes, obenem pa zreti v svetlo prihodnost Kristusove Cerkve. Že dalj časa prisotno težavno situacijo v zvezi z občestvi, ki obhajajo liturgijo po Rimskem misalu iz leta 1962, in nekaterimi med njimi, ki Cerkvi očitajo, da predpise zadnjega cerkvenega zbora pogosto interpretira samosvoje in v mnogih primerih napačno, je nedavno zaostрил dokument papeža Frančiška. Sveti oče je izdal motuproprij *Traditionis custodes*, v katerem omejuje možnosti obhajanja takih oblik liturgije oz. daje odločitev o tem v roke krajevnim škofom, ki naj v svoji škofiji presodijo, ali ti verniki ne krhajo edinosti Cerkve. Nastala napetost še bolj kot prej nalaga odgovornost, da bodo naša obhajanja res odsevala večno Lepoto, ohranjala zvestobo predpisom in hkrati omogočala ustvarjalnost tam in le tam, kjer jo predvideva sama liturgija. V držni ponižnosti je namreč treba priznati, da se mlajša generacija obrača k tradicionalni liturgiji tudi zato, ker so bili verniki priča nekaterim primerom obhajanj, ki so po novem misalu predvideni obred siromašili, ga prilagajali po svoje in tako počeli prav to, pred čimer papež Frančišek svari tradicionaliste – odklanjali drugi vatikanski cerkveni zbor. Z izjavo svetega očeta, v kateri poudarja, »da so edini izraz ‘pravila molitve’ (*lex orandi*) rimskega obreda bogoslužne knjige, ki sta jih razglasila sveta papeža Pavel VI. in Janez Pavel II. v skladu z odloki drugega vatikanskega koncila« (Pismo), se torej zavezuje temu, da naj se »vsako bogoslužje obhaja dostojanstveno in v zvestobi bogoslužnim knjigam, ki so bile razglašene po drugem vatikanskem koncilu, brez ekscentričnosti, ki se zlahka izpridijo v zlorabe« (Pismo). Prav liturgični inkulturaciji se nalaga naloga ohranjati zvestobo in hkrati rojevati sadove obreda, ki preraja kulturo, zato je v tej luči pomembno reflektirati trenutno situacijo in iskati liturgične izraze, ki bodo zmožni presegati napetosti.

Ključne besede: tradicionalna liturgija, liturgična inkulturacija, dialog, motuproprij *Traditionis Custodes*

Abstract: *This paper addresses the question of how to remain faithful to the tradition of the Church, and at the same time live its newness today with respect to the last Council and to look to the bright future of Christ's Church. The long-standing difficult situation concerning the congregations celebrating the liturgy according to the 1962 Roman Missal, and some of them accusing the Church of often interpreting the prescriptions of the last Council in an arbitrary and in many cases erroneous way, has recently been reinforced by a document of Pope*

Francis. The Holy Father has issued motu proprio, Traditionis custodes, in which he restricts the possibility of celebrating such forms of liturgy, or places the decision in the hands of local bishops, who are to judge in their own diocese whether such liturgies do not undermine the unity of the Church. The resulting tension imposes even more than before the responsibility to ensure that our celebrations truly reflect the eternal Beauty, remain faithful to the prescriptions, and at the same time allow for creativity where and only where the liturgy itself provides for it. It is necessary to humbly acknowledge that many young people have turned to the traditional liturgy after having witnessed many examples of celebrations which, according to the new Missal, have impoverished the rite, distorted it, and thus did precisely what Pope Francis warns traditionalists against – rejected the Second Vatican Council.

With the Holy Father's statement in which he points out »that the liturgical books promulgated by the saintly Pontiffs Paul VI and John Paul II, in conformity with the decrees of Vatican Council II, constitute the unique expression of the lex orandi of the Roman Rite« (Letter), we therefore commit ourselves to the fact that every liturgy should »be celebrated with decorum and fidelity to the liturgical books promulgated after Vatican Council II, without the eccentricities that can easily degenerate into abuses« (Letter). It is precisely liturgical inculturation that is charged with the task of preserving fidelity and at the same time producing the fruits of a rite that is transforming culture, and it is therefore important to reflect on the current situation in the light of this, and to seek liturgical expressions that are capable of transcending the tensions.

Keywords: traditional liturgy, liturgical inculturation, dialogue, motu proprio Traditionis Custodes

Uvod

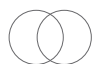
Čeprav je prispevek nastajal že pred njim, pa je v luči nedavno izdane motuproprija papeža Frančiška *Traditionis Custodes – Varuhi tradicije* (izdanega 16. 7. 2021 na liturgični spomin Karmelske Matere Božje) obravnavana tema dobila nekatere nove razsežnosti, saj lahko iz členov motuproprija predvidimo, da bo način pristopa svetega očeta spodbudil mnoge kritike, predvsem med verniki, ki obhajajo tradicionalno liturgijo. Kako v luči liturgične inkulturacije, ki mora razvoj liturgije črpati prav iz njene tradicije in je torej v prvi bojni liniji na tej fronti, razumeti cilje in usmeritev motuproprija?

1 Presenetljivost papeževega motuproprija

Ko govorimo o obliki obhajanja liturgije po misalu iz leta 1962, se v javnosti pojavlja več izrazov: tradicionalna liturgija, predkoncilski obred, tridentinska maša, tradicionalna latinska maša (TLM), izredna oblika svete maše ipd. Ker pravzaprav ne gre za stari »obred«, saj je obred eden, tj. rimski, je še najbolj natančna opredelitev, da so verniki, ki obhajajo bogoslužje



po misalu iz leta 1962, vezani na *Usus Antiquior* (starodavnejšo rabo – UA), ki jo je papež Benedikt XVI. poimenoval izredna oblika rimskega obreda, medtem ko se bogoslužje, ki se po imenovanju papeža Benedikta XVI. naziva redna oblika, imenuje *Usus Recentior* (novejša raba – UR), razglasil pa ga je papež Pavel VI. Pri prevodu v slovenski jezik moramo biti pozorni, da ne bomo govorili o dveh *obredih*, ampak o *redu maše* po starem oz. novem misalu. Vendar profesor kanonskega prava na Ameriški katoliški univerzi Kurt Martens opozarja, da izraza »izredna oblika« v novi zakonodaji ni več mogoče najti, kar je vidno iz izjave novega motuproprija, ki določa, da so »bogoslužne knjige, ki sta jih sveta papeža Pavel VI. in Janez Pavel II. razglasila v skladu z odloki drugega vatikanskega koncila, edini izraz *lex orandi* rimskega obreda« (TC, čl. 1) (Mares 2021), kar je le eno od presenečenj motuproprija, ki razburja mnoge vernike. Čeprav je namreč papežev motuproprij na prvi pogled videti kot običajni pravni postopek v smislu, da so se izdani indulti prejšnjih papežev pokazali za težavne, zato jih je treba ukiniti, pa ob nekoliko natančnejšem branju zaznamo, da ne gre za popolnoma običajno pravno pot. Prvo presenečenje je naglica, s katero dokument stopa v veljavo, drugo presenečenje je izrazito stroga dikcija in ne nazadnje tudi uradni jezik (oz. jezika, saj gre za španski in italijanski jezik), v katerem je bil dokument izdan. Tudi vsebina samega dokumenta in spremljevalnega papeževega pisma je razburila mnoge teologe, vernike in duhovnike ter izzvala zelo mešane odzive. Oče Raymond J. de Souza ugotavlja, da gre pri dokumentu bolj kot za sodbo duhovnih kvalitiet tridentinskega misala za »sociološko« odločitev, ki se tiče edinosti v Katoliški cerkvi (2021). Iz dokumenta je namreč mogoče zaznati, da je najbolj pereč problem za papeža prav vprašanje zvestobe zadnjemu cerkvenemu zboru in s tem vprašanje zvestobe do Cerkve. Vendar menim, da razlog za nekatere popolnoma nasprotujoče odzive vernih na to papeževo skrb ne izhaja najprej iz teoloških razpotij, ampak iz nezmožnosti resničnega dialoga, kar na filozofski ravni osvetljuje Mateja Pevec Rozman v tej številki revije (2021, 21): v tej temi namreč obe skupini vernikov podobno razmišljata, a se med seboj ne slišita. V luči tega neslišanja je dobro razčistiti, da izraza »zvestoba koncila« ni smiselno enačiti z izrazom »upoštevanje duha koncila«, saj so se s tem drugim izrazom v preteklosti vse prepogosto upravičevale mnoge stranpoti in posameznikove samosvoje razlage sicer pravovernih koncilskih dokumentov, ki so bile kasneje obsojene kot zlorabe. Seveda izrazu »duh koncila« ne smemo delati krivice, saj je v mnogih besedilih rabljen v izraziti spoštljivosti in zvestobi koncilu. Če pa se s tem izrazom



upravičuje vsakršna svobodnjaška interpretacija liturgije brez zasidranosti v tradiciji Cerkve, brez premisleka in brez načinov raziskovanja obreda, ki jih predvideva in predpisuje večšina liturgične inkulturacije, potem je ta izraz zavajajoč in razdiralen.

Ta prispevek ni namenjen podrobni analizi samega motuproprija, ki mu bodo glede na perečo situacijo in mnoge nasprotujoče si odzive v katoliškem svetu gotovo sledile še mnoge interpretacije in razlage. V zvezi s temo prispevka pa dajo misliti izjave, kot je tista Douglasa Farrowa, profesorja teologije in etike na univerzi McGill v Montrealu, ki svetuje, da naj verniki, ki želijo obhajati sveto mašo v izredni obliki, pa zanje odslej to ne bo več mogoče oz. jim škofje tega ne bodo več dovolili, poiščejo možnost obhajanja vzhodnega obreda, ki jim je morda na voljo, in se ga naučijo ceniti. (Farrow 2021) Torej sploh ne prepozna kakršnekoli možnosti v tem, da bi se ti verniki »vrnili« k rimskemu obredu, ki sta ga razglasila sveta Pavel VI. in Janez Pavel II., se trudili sooblikovati to bogoslužje v duhu kontinuitete in spoštovanja liturgičnih predpisov! Je tak pesimizem upravičen?

2 Čas za poslušanje

Zakaj so omenjena in podobne trditve v popolnem nasprotju z izjavo papeža, ki v spremljevalnem pismu pravi, da »kdor želi pobožno maševati po predhodni bogoslužni obliki, bo v Rimskem misalu, prenovljenem v skladu z drugim vatikanskim koncilom, našel vse prvine rimskega obreda, zlasti pa Rimski kanon, ki tvori enega njegovih najbolj značilnih elementov«, saj »lahko za rimski obred, ki se je skozi stoletja večkrat prilagodil potrebam časa, trdimo, da ni zgolj ohranjen, temveč je tudi prenovljen 'v zvestem spoštovanju izročila'« (Pismo)? Kje se verniki, ki želijo obhajati mašo po misalu iz leta 1962, in papež ne slišijo?

Prvi pomislek ob branju dokumenta je, da bo tak papežev pristop rodil velike kritike ne samo med tistimi, ki že obhajajo tradicionalno liturgijo, ampak tudi med tistimi, ki so zgolj naklonjeni pravovernosti in jih motijo nekatere skrunitve bogoslužja v preohlapni razlagi pokoncilske oblike svete maše. Motuproprij v prvem trenutku daje vtis, da bo težko doseči edinost Cerkve z dikcijo, ki poudarja, da očitno niso izvedljivi cilji prejšnjih



papežev o tem, kako »dve rabi enega rimskega obreda izražata skupno vero«, ampak se bo tako dosegla zgolj enost, uniformiranost.

Poraja se tudi vprašanje (ne)pomembnosti dialoga, saj stroga dikcija dokumenta ne daje vtisa, da bi bili pri dotični zadevi v ozir vzeti verniki, ki obhajajo izredno obliko reda maše, bolj je zaznati, da gre za izrazito kleriško razpravo med škofi, ki je rodila papeževe stroge ukrepe, saj gre za presenetljivo brezkompromisno izražanje, neobičajno za način govora papeža Frančiška.

Ob teh prvotnih pomislekih pa je treba upoštevati okoliščino, ki bistveno spremeni pogled na ta dokument. Papež Frančišek se je z njim pravzaprav le odzval na pobudo svojega predhodnika Benedikta XVI., ki je škofo v motupropriju *Summorum Pontificum* pozval k preverbi njegove rabe. Informacije, ki jih je sedanji papež dobil, so bile ponekod zaskrbljujoče. Ali se ne pričakuje ravno od očeta, da bo do svojih otrok tudi strog, kadar je treba? Ali ni to pravzaprav izrazito ljubeča očetovska drža? Že modri Sirah namreč pravi: »Imaš otroke? Vzgajaj jih, od mladih nog upogibaj njihov vrat.« (Sir 7,23) In ali niso ravno škofje »varuhi tradicije«, kot jih v dokumentu imenuje papež, in s tem zavezani voditi svojo čredo na varno? V »zvestobi Petru« je treba papežev motuproprij razumeti v tej luči, upravičeno pa je navzoča bojazen, da bo pot črede in pastirjev še precej naporna. Ker je videti, da hoče čreda v dve različni smeri, je očitno potrebna pastirjeva usmeritev, ki pa bo morda nova za vso čredo: papež terja resnično veliko ponižnosti tako od tistih, ki so iskali zgolj obhajanje bogoslužja po misalu iz leta 1962, in jim z omejitvami nalaga ponovno iskati zaklad v bogoslužnih knjigah, »ki sta jih sveta papeža Pavel VI. in Janez Pavel II. razglasila v skladu z odloki drugega vatikanskega koncila« (TC, tč. 1), kot tudi od večinskega dela vernikov, ki se morda sploh ne sprašujejo o pomembnosti svete in lepo obhajane liturgije, papež pa jim v besedah, namenjenih najprej škofom in po njih vsem vernim, naroča, da naj se »vsako bogoslužje obhaja dostojanstveno in v zvestobi bogoslužnim knjigam, ki so bile razglašene po drugem vatikanskem koncilu, brez ekscentričnosti, ki se zlahka izpridijo v zlorabe« (Pismo). Pri tem se postavlja temeljno vprašanje: kako ohranjati zvestobo tradiciji Cerkve in hkrati z vso spoštljivostjo do zadnjega cerkvenega zbora njegove ideje živeti v današnji kulturi, obenem pa zreti v svetlo prihodnost Kristusove Cerkve?



3 Vprašanje razumevanja kulture in vpliv tega razumevanja na razvoj liturgije

Da lahko odgovorimo na to temeljno vprašanje, je treba najprej razjasniti pojme, s katerimi operiramo. Ko govorimo o človeku kot o bitju kulture, se pred nami odpre celo obzorje pomena pojma kultura, ki je lahko širše ali ožje. Sprva je mogoče zaznati razlikovanje med t. i. »visoko« ali akademsko kulturo, ki je kultura filozofov in umetnikov, ter kulturo, ki je definirana kot »nizka« in zajema način razmišljanja ter življenja ljudi. Ko obravnavamo pospeševanje kulture in njeno notranjo povezanost z bogoslužjem, imamo v mislih zlasti to drugo definicijo, ne da bi pri tem izločili prvo. Za področje liturgične inkulturacije je ključno vprašanje, kako vplivati na osebni in kolektivni način razmišljanja in oblikovati take vzorce življenja, ki bodo črpali navdih iz nedeljskega bogoslužja ter iz Božje besede in s tem predstavljali alternativo vladajočim kulturam v današnji dobi.

Z izrazom »kultura« v splošnem pomenu označujemo vse tisto, s čimer človek spopolnjuje in razvija mnogovrstne duševne in telesne sposobnosti; skuša s svojim spoznanjem in delom ves svet podvreči svoji oblasti; napravlja socialno življenje tako v družini kakor tudi v celotni družbi z napredkom nravi in ustanov bolj človeško; končno spada h kulturi tisto, s čimer človek v teku časov izraža, posreduje drugim in ohranja v svojih delih vélika duhovna izkustva in napore, da tako služijo napredku mnogih, še več, v blagoslov vsega človeškega rodu. (CS 53, tč. 2)

Dobro pa se je zavedati dveh dejstev: da so temeljna izhodišča različnih kultur lahko tako različna, da bi bilo napak interpretirati dosežke ene kulture v konceptih druge, in da je pomen zunanjih pojavov kulture mogoče pravilno razumevati, šele ko raziščemo notranji moment kulture. V tem kontekstu danes priznavamo, da z evropocentričnim pristopom k drugim kulturam teh nismo pravilno razumeli in raziskovali. (Bahovec 2005, 19) Do te ugotovitve je prišla tudi disciplina liturgične inkulturacije, ki danes ve, da bo brez zavedanja o kompleksnosti sveta in njegovih kultur, brez zavedanja o prepričanjih, ki lahko podtalno izredno močno vplivajo na miselnost, nezadostno razumljena in izvršena (Worgul 1996, 48). Tako Valenziano (1998, 224) poudarja, da med antropologijo in liturgiko poteka nekakšna osmozna izmenjava med človekom in tistim, kar ga počlovečuje,



ter njuno povezavo utemeljuje s teorijo M. D. Chenuja, ki omenja tri temeljna polja sovpliva med liturgiko in antropologijo: prvo polje je ohranjanje ravnotežja med supraracionalnim elementom liturgije, »skrivnostjo«, in infraracionalnim elementom antropologije, »simbolom«; drugo polje je ohranjanje odnosa med občestvenim vidikom liturgije (»občestvo«) in antropološkim vidikom individuuma (»oseba«); tretje polje pa je soočanje liturgične »discipline« in »navdihov« antropologije (191), ki v rodovitnosti sodelovanja ustvarja nova področja znotraj liturgične inkulturacije.

4 Ko kultura v liturgiji prepozna svojo izpolnitev

Študij v zvezi z načini ukoreninjenja liturgije v posamezne kulture je ena pomembnejših nalog liturgične obnove (Crnčević 2009, 1). Bit prave inkulturacije mora biti utelešenje Jezusa Kristusa, ki je privzel človeško telo, se rodil kot človek, živel življenje neke kulture in obenem prišel iz Očetovega naročja, ki je Stvarnik vsega in vseh. Torej je življenjski sok liturgične inkulturacije to, da se priličimo osebi Jezusa Kristusa v njegovi utelešenosti pri evharistiji tako, da po eni strani stopamo v srečanje z Gospodom tudi v njegovi zgodovinskosti, znotraj palestinskega kulturnega okolja, a hkrati prepoznavamo njegovo navzočnost tukaj in zdaj, v vaški cerkvi, domačem jeziku in lastnem kulturnem okolju.

Četudi se med verniki enega in drugega reda maše vedno znova pojavljajo razprave o (ne)smiselnosti skoraj popolne izgube latinskega jezika v novem mašnem redu, pa se v sodobnem času soočamo s še veliko večjo grožnjo: postavlja se vprašanje o sporočilnosti bogoslužnega jezika v širšem smislu, z vsem njegovim simbolnim bogastvom, ki ga zahodni človek več ne razume. Drugi vatikanski cerkveni zbor je jasno poudaril, da Cerkev, ki je poslana vsem narodom, ne sme vezati enoličnost v liturgiji (Steiner 2003, 332). Cerkev je v njeni dvatisočletni zgodovini tudi z bogoslužjem uspelo pomagati mnogim narodom, da so se postavili ob bok drugim kulturam in hkrati ohranili svojo identiteto. Zato inkulturirana liturgija ne sme biti arhivska zbirka obredov in tradicij neke kulture na račun vere Cerkev, po drugi strani pa, če je Cerkev posredovana preko svoje liturgije, se mora biti občestvo sposobno povezati in poistovetiti z njo preko svojega jezika in simbolov (Antonio 2002, 78). V desetletjih po zadnjem koncilu se je zelo očitno izkazalo, da so inkulturacija krščanskega



življenja in liturgična slavja sad postopnega naraščanja odraslosti vere nekega ljudstva (VL 5); v tem smislu je papež Janez Pavel II. (VL, op. 18) nagovoril zairske škofe:

Ni mogoče, da vera, ki je res »odrasla«, globoka in močna, ne bi uspela biti izražena v jeziku, katehezi, teoloških refleksijah, molitvi, bogoslužju, umetnosti in institucijah, ki se resnično nanašajo na afriško dušo. [...] Napredek na tem področju je zgolj sad postopne rasti v veri, povezane z duhovnim razločevanjem, teološko jasnostjo in čutenjem z vesoljno Cerkvijo.

Tudi v nasprotni smeri torej velja: poglej, kako narod obhaja bogoslužje, in prepoznal boš njegovo vero. V tem smislu Buttet (2010, 358–359) navaja patra Moliniéja, ki tako »presoja« vrednost neke teologije:

[To] lahko ocenimo po pomenu, ki ga daje evharistiji, po njeni angažiranosti do evharistije. Dovolj je, da preverimo, ali neka teorija pri kristjanih poveča ali zmanjša željo, da bi se vrnil k Izviru. [...] Neki nauk ni čist, če evharistije ne pojasni ne le kot najvišji zbor krščanske skupnosti, ampak kot Kristusovo telo, ki ga jemo, kot njegovo kri, ki jo pijemo. Da bi obrodili sad, ni treba nič drugega, kot da se nasitimo z Božjim življenjem.

Ko se kulturni elementi ne stopijo z bogoslužjem v neko neprepoznavno gmoto, ampak v svoji doraslosti vere začnejo odsevati Kristusovo evharistično telo, lahko začnemo raziskovati ta »ljubezenski« odnos med kulturo in liturgijo.

Tako kultura kot liturgija sta »vseobsegajoča« fenomena, naravnana k temu, da prežameta vse pore življenja; zato je neizogibno in nujno, da se medsebojno srečujeta. Iz tega razloga ni mogoče govoriti o liturgiji brez odnosa s kulturo niti o kulturi brez odnosa z liturgijo, čeprav se nam morda zdi, da v mentaliteti samozadostnosti današnje kulture (ali kultur) ni prostora za liturgijo. Žižić (2009, 2) si postavlja celo vprašanje: »S katero od teh kultur, glede na pluralizem, ki vlada na vseh področjih, zlasti pa v kulturi, naj se prežema liturgija?« in očita, da je ravno srečanje z množtvom kultur v liturgiji povzročilo izgubo osredotočenosti na bistveno. Vendar bodimo pri poudarjanju pomena odnosa med kulturo in liturgijo posebej pozorni



na eno stvar: kjer se je v nekem zgodovinskem obdobju liturgija osredotočala le na eno kulturo, je njena današnja usoda bodisi nenagovorljivo prebijanje skozi elemente kulture in pogosto ne dovolj kritično privzemanje teh elementov bodisi nostalgичno vzdihovanje po bogoslužju preteklosti. Ne gre torej enostavno izravnati pomena kulture in liturgije; gre za podobni resničnosti, ki ju Grillo obravnava z obeh vidikov: liturgija *je* kultura, če se s tem pokaže nujna zasidranost človeštva v odnos z Bogom, po drugi strani pa liturgija *ni* kultura, če si domišljamo, da bomo odnos, ki ga ima človek do lastne tradicije in prihodnosti, zožili na »načrtljiv« element. »V tem pomenu, kot je tudi resnično in edino pravilno, je liturgija tista, ki omogoča kulturo, in ne da kultura omogoča liturgijo.« (1997, 102)

4.1 (Post)modernizem

Znotraj debate o liturgično-inkulturacijskih procesih je treba vzeti v ozir okoliščine, ki določajo današnjega človeka in s tem neizogibno tudi način ter posredno učinek liturgične inkulturacije. Prve značilne poteze današnje kulture so (post)modernizem, ki ga največkrat razumevamo kot tistega, ki vodi k sekularizaciji. Zanimivo je, da se kulturološki proces postmodernizma dogaja prav v trenutku, ko tudi Katoliška cerkev premišljuje svojo obredno paradigmo (Šaško 2009, 7). Prav tako je v luči nedavno izdane motuproprija *Traditionis custodes* smiselno omeniti terminologijo, ki nasproti »tradicionalistom« postavlja »moderniste« (če uporabim dikcijo tistih, ki se spotikajo ob prenovljene bogoslužne knjige). Zato je sedanji trenutek zgodovine toliko bolj odločilen za razvoj liturgije v luči inkulturacije v prihodnje.

Ob dejstvu, da se religija zadnjega pol stoletja pomika v sfere zasebnega, lahko skozi vso zgodovino Cerkve pa tudi znotraj drugih religij prepoznavamo tri možne reakcije: upor (fundamentalisti), privatizacijo vere in preučevanje sekularizacije (Bahovec 2009b, 334), in le preučevanje je za resnične iskalce prave inkulturacije edina smiselna pot. Če se torej odločimo za tretjo pot – preučevanje sekularizacije, bomo hitro prišli do presenetljivega zaključka, da nova situacija od modernega človeka sicer terja nove premisleke simbolov, govornice in obredov, da pa vendarle ni tako diametralno nasprotna vidikom, ki smo jim priča skozi krščansko zgodovino. Poglejmo primer obhajanja zakramentov: lahko jih analiziramo s predpostavke, da gre za religiozne obrede, ki nosijo globok teološki



pomen; gib, beseda, dejanje nosijo simboliko, ki za temeljito razumevanje zahteva poznavanje razvoja pomena teh simbolov. Zdaj pa na isto situacijo pogledjmo še z drugega zornega kota: začnimo pri dejstvu, da so elementi, ki sestavljajo naše obrede, naša obhajanja zakramentov, v prvi vrsti socialni obredi (npr. umivanje z vodo, delitev hrane in pijače, maziljenje rok, skupna sprava, ki ima globlji pomen, idr.). Če pogledamo na obrede z antropološkega vidika, torej z logiko, po kateri so se tudi sami obredi začeli oblikovati, lahko v takem pristopu prepoznamo pot za nov dialog z današnjim, sicer tehnično naprednim, a duhovno vedno revnejšim zahodnim človekom. Ugotavljamo namreč, da se evangeljsko sporočilo zahodni kulturi ne more posredovati zgolj skozi dogmatičnost in nauk, ampak je treba poiskati globljo pot, ki bi jo lahko označili kot »dialoško srečanje in duhovno-izkustveno metodo inkulturacije« (Bahovec 2009b, 342). Dialoško srečanje pa je mogoče le ob iskanju skupnih točk, ki so aktualne za sodobnega človeka, hkrati pa niso tuje krščanski misli. Pri tem moramo biti pozorni na mnoge poudarke krščanskih obredov in jih enakovredno razvijati znotraj narodovega razumevanja, saj se lahko zgodi, da en poudarek zasenči drugega. Tako v luči »boja med tradicionalisti in modernisti« (načrtno uporabljam takšno terminologijo, ki se pojavlja v medijih, a mora biti kristjanom prvi alarm, da to ni pot, ki jo Bog pričakuje od svojega ljudstva) pogosto slišimo očitke zagovornikom tradicionalne liturgije, da poudarjajo zgolj žrtveni značaj evharistije in s tem ogrožajo njeno socialno noto, a v sekulariziranem svetu se kaže obratna nevarnost, zoževati evharistijo in nasploh krščansko misel na socialno dejavnost in pozabljati njeno duhovno vsebino. Pristna liturgična inkulturacija bo torej vzpostavljala ustvarjalni dialog, ohranjala pravo mero kritične korekcije ter hkrati jasno zavrnila tisto, kar zastira Kristusov nauk (Žižić 2009, 4) ter liturgično dogajanje speljuje zgolj na raven nekaterih antropoloških izrazov, ki zanikajo transcendentnost.

4.2 Koronakriza in delitve na *staro - novo*

Dokument *Za pastoralo kulture* vedno znova ponavlja Pavlovo logiko: »Prvi areopag modernega sveta je svet družbenih občil« (PK, tč. 9), kar se je v času koronske samoizolacije pokazalo za suho zlato. Ugotavljamo, da so »javna občila dosegla tak pomen, da so za mnoge glavno orodje obveščanja in vzgoje, vodenja in navdiha za osebno, družinsko in družbeno vedenje« (tč. 9). Glede na to, da je eden od ciljev liturgično-inkulturacijskih procesov



prepletanje človekove vsakdanjosti z liturgičnim življenjem Cerkve, so torej mediji pomembno področje za uresničevanje tega cilja.

Do časa pred nastopom korone v l. 2020 je spletno udejstvovanje pri verskih vsebinah za večino vernikov predstavljalo zgolj dopolnitev njihove udeležbe znotraj tradicionalne krščanske skupnosti (župnije), z uvedbo spletnih bogoslužij zaradi virusa SARS-CoV-2 pa so se bili tako obhajanje evharistije kot tudi vsa pastoralna in kateheza v celoti prisiljeni preseliti na splet. Pri tem so se nekateri duhovniki, kateheti in pastoralni delavci bolj znašli, drugi manj, gradiva so pospešeno prispevali tudi nekateri pastoralni katehetski portali in s tem nudili veliko pomoč tistim pastoralnim delavcem, ki so tehnično manj veščji. Treba pa se je zavedati, da »medijska aktivnost« v času epidemije ne more in ne sme biti merilo za presojanje, koliko je pastoralno ter drugo delo duhovnikov kakovostno in plodovito.

Kar se tiče obhajanja bogoslužja, se situacija pri nas na začetku ni bistveno razlikovala od Cerkva po svetu, saj je presenetljiva silnost pandemije vse zajela nepripravljene. Vendar se je pri nas zgodil neljub spodrseljaj, ki je pri vernikih, že prizadetih zaradi nenadnega umanjkanja evharistije, dodatno zamajal zaupanje do vodstva Cerkve na Slovenskem: bogoslužje je bilo namreč brez vednosti vernikov zgolj posneto in kasneje predvajano, kot navaja Slatinek, ki sicer trdi, da so bile razlog za to tehnične težave (2020, 407), kar pa je glede na dolgotrajnost te napake vprašljivo.

Nedeljsko mašo z nadškofom Alojzijem Cviklom je TV SLO vsako nedeljo – od 15. marca do 7. junija 2020 – zjutraj posnela v mariborski stolnici, posnetek pa predvajala ob 10. uri. Gledalci, ki so mašo spremljali po TV SLO, niso bili poučeni, da gledajo zgolj posnetek nedeljske maše. S tem je bila kršena njihova pravica do pravilne informacije, saj imajo posnetki maš le dokumentarno vrednost, ker v ozadju posnetka ni občestva, ki bi bogoslužje dejansko obhajalo. (Slatinek 2020, 407, op. 4)

Obenem se je z množico prenosov svetih maš zlasti v prvem, pa tudi v drugem valu epidemije pokazala vsa raznolikost praks obhajanja evharistije in tudi rabe liturgične glasbe; ob mnogih lepih oblikah inkulturacije je bilo mogoče najti tudi nekatere zaskrbljujoče oblike, ki siromašijo. Zato je prav na tem mestu vredno omeniti izraz *ars celebrandi*, ki je v sedanjem



trenutku napetosti morda potreben obravnave veliko bolj kot razprave o »starem« oz. »novem« redu maše ali obhajanje po tem oz. tistem misalu. O *ars celebrandi* (slovenski približen prevod bi bil *umetnost obhajanja* ali *spoštljivost obhajanja*) lahko govorimo kot o sadu zvestega upoštevanja liturgičnih norm v vsem njihovem bogastvu in kot osnovni obliki, ki omogoča sodelovanje Božjega ljudstva pri svetem obredu – torej ustreznem obhajanju obreda samega. Primerno obhajanje je pravzaprav tudi najboljši način za zagotavljanje dejavnega sodelovanja občestva, ki ga spodbuja drugi vatikanski cerkveni zbor, saj ta način obhajanja že dva tisoč let oblikuje vero poklicanih. Papež Benedikt XVI. je v dokumentu *Evharištija – zakrament ljubezni* opisal *ars celebrandi* kot zvestobo besedilom in rubrikam Cerkve, kot molitveno razumevanje liturgičnih besedil, praznikov in letnih časov, kot občutek, da so služabniki in občestvo vključeni v izmenjavo, ki je dialog Očeta in Sina v Svetem Duhu, in kot ustrezno pripravo na obhajanje liturgije (ZL, tč. 38–42).

Če bi v tej luči analizirali ustreznost glasbenih delov maš, ki so bile prenašane – ne v smislu kakovosti izvajanja, ki so ga stroge zahteve NIJZ-ja močno omejevale, ampak glede na izbor pesmi pri posameznih delih maše – bi ugotovili, da na tej ravni res manjka navdihov, uporabljamo bodisi neprimerne pesmi za določen del maše bodisi izbiramo znotraj izrazito ozkega izbora pesmi. Morda bo smiselno pripraviti statistično analizo, iz katere bo hitro razvidno, kako majhen delež bogoslužij je prinašal primerno pripravljen mašni ordinarij, da ne govorimo o mašnem propriju, ki ga pri nas skorajda ni (pa čeprav bi bila prav situacija, ko je bilo zborom prepovedano peti, navzoče ljudstvo pa ni smelo sodelovati s petjem, več kot idealna za vpeljšavo kantorja s petjem dela proprija).

Po ponovni vzpostavitvi obhajanja bogoslužij v cerkvah duhovniki opažajo precejšen upad obiska bogoslužja v cerkvah, a hkrati so že v času drugega vala epidemije, ko je bil marsikje ob nedeljah in med tednom omogočen prejem svetega obhajila po prenosu evharističnega bogoslužja preko televizije, Facebooka ali radia, mnogi ugotavljali, da je neko jedro vernikov ostajalo enako. Pozitiven učinek »koronskih maš« je, da so jim v času prenosov prisostvovali tudi mnogi oddaljeni kristjani, ki jih prej ni bilo mogoče srečati v cerkvi, spletno obliko bogoslužij pa so začeli redno »obiskovati«. Spet pa se poraja vprašanje, koliko je uspelo take »virtualne kristjane« pritegniti do te mere, da se bodo srečali v živem (župnijskem



ali drugem) občestvu. Vsekakor je opis te situacije zelo splošen in je zaenkrat še težko napovedovati, kakšne bodo celostne posledice obdobja izolacije v času epidemije. Spletni prenosi maš pa so mnogim omogočili tudi prvi stik z bogoslužjem po misalu iz l. 1962 zlasti na tujih družbenih omrežjih, pa tudi v Sloveniji so se ravno v času rdečih števil obolelih s kovidom povečali obiski bogoslužij, obhajanih po misalu 1962. Kaj to pomeni za življenje župnijskih občestev?

Cerkveno učiteljstvo po eni strani pravilno opozarja, da »virtualna resničnost ne more nadomestiti realne navzočnosti Kristusa v evharistiji, zakramentalne resničnosti drugih zakramentov in navzočnosti pri bogoslužju v srcu žive človeške skupnosti« (CI, tč. 9), po drugi strani pa bi se Cerkev upravičeno »čutila krivo pred svojim Gospodom, če teh mogočih sredstev, ki jih človeški razum vsak dan bolj spopolnjuje, ne bi izrabila. Ko jih Cerkev uporablja, 'oznanja na strehah' (gl. Mt 10,27; Lk 12,3) blagovest, ki ji je izročena. V njih najde moderno in učinkovito obliko prižnice.« (OE, tč. 45) Zato spodbuja k uporabi interneta pri pouku in katehezi, da se bo pri teh, ki so prišli v stik s krščanstvom preko interneta, preko njega tudi spodbujala in vzdrževala njihova krščanska dejavnost (CI, tč. 9).

Končno se je v zvezi s temo medijev treba zavedati, da čeprav digitalni dostop do informacij najprej omogoča večjo razgledanost, širi obzorja tudi glede oblikovanja bogoslužja in daje nove ideje, pa vendar obredno življenje brez fizične navzočnosti ne more zdržati. Bogoslužje pomeni resnično *biti* v bogoslužnem prostoru, *videti* obred in *slišati* Božjo besedo, *stati*, *sedeti*, *klečati*, *peti*, *vonjati* in *okušati*. Slovenska beseda *bogoslužje* lepo nakazuje, da gre za *služenje* Bogu (in hkrati »služenje«, dajanje Boga), ki pa se ne more izvajati brez navzočnosti akterjev. Pastoralna prihodnosti se bo morala spopasti z vprašanjem, kako tiste, ki prvi stik s krščanstvom vzpostavijo preko interneta, iz virtualnega sveta vpeljati tudi v resnični svet, »kako voditi ljudi od kibernetnega prostora do pristne skupnosti« (CI, tč. 9). Tu je odločilno, koliko bodo občestva znala živeti resnično gostoljubnost, s katero bodo dala prišlekom čutiti, da so del skupnosti. Že papež Pavel VI., ki za komunikacijo še ni mogel uporabljati interneta, je modro zapisal, da je poleg oznanjevanja evangelija na načine, ki smo jih omenili, pomembna še



druga oblika njegovega posredovanja, namreč: od osebe do osebe. [...] Ali obstoji navsezadnje sploh katera druga oblika posredovanja evangelija kakor le ta, da drugim priobčimo svoje izkustvo vere? Ne bi se smelo dogajati, da bi zaradi tega, ker je nujno potrebno prinašati veselo oznanilo množicam ljudi, pozabljali na tisto obliko priobčevanja, s katero se približamo osebni človekovi zavesti, ki jo prizadene čisto izredna beseda, katero nanj naslovi nekdo drug. (OE, tč. 46)

5 Učenje iz napak preteklosti kot priložnost za liturgično inkulturacijo

Zadnji cerkveni zbor je po besedah Janeza Pavla II. kot tipično pastoralni cerkveni zbor želel na podlagi resnic, ki jih je oznanjal, dati slog življenja kristjanom, njihovemu načinu mišljenja in ravnanja (Wojtyła 1999, 14–15). A v vesoljni Cerkvi so se kmalu po letu 1988 (25 let po izidu Konstitucije) pojavili članki z vsebino tipa »reforma liturgične reforme«, ki zanikajo in pozabljajo načela zadnjega cerkvenega zbora (Crnčević 2004, 72). Po pretečeni pokoncilski dobi ugotavljamo, da je ob mnogih področjih resnično uspelega stapljanja bogoslužnega in vsakdanjega življenja kristjanov zaznati smeri, ki jih je treba korigirati: namesto da bi bilo bogoslužje objektivna, skupnostna izkušnja naše občestvene identitete, občasno postaja prizorišče razkazovanja individualizma in subjektivizma (Searle 2006, 12), lastnega moderni kulturi. Mnogi »prehodni« pojavi, ki so bili načrtovani za krajše obdobje po koncilu, dokler ne bomo imeli dovolj gradiv in vsebin, ki bodo v sozvočju z nauki koncila, so žal ostali praksa tudi po skoraj šestdesetih letih po koncilu (npr. t. i. mašne pesmi, ki jih še danes najdemo v uradni bogoslužni pesmarici, razlage obredov, za katere se je predvidevalo, da jih bodo verniki zaradi domačega jezika razumeli, ipd.). Tako npr. Krajnc omenja, da je Karel Jaš, ki je poučeval liturgiko na mariborski teološki fakulteti, na uvode in razlage ter napovedi bogoslužja gledal kot v njegovem času še potrebne, saj so z njimi usmerjali sodelovanje vernikov pri daritvi, sčasoma pa bi jih opustili (imenoval jih je »bergle«). »To pomeni, da je bil Jaš prepričan, da bo bogoslužje, ko bo v vsem v domačem jeziku, že samo po sebi dovolj razumljivo in ga ne bo treba med obhajanjem še razlagati.« (Krajnc 2018, 130) Pa danes vemo, da se to nika- kor ni zgodilo, sodobni človek je vedno revnejši v razumevanju simbolike.



Tudi nekateri dokumenti¹ Kongregacije za bogoslužje in disciplino zakramentov iz časa preteklih pontifikatov kažejo na to, da je Cerkev nedvomno ranjena od mnogih zlorab bogoslužja, vendar pa (smiselno) prikazujejo le »temno stran« pokoncilске inkulturacije (torej tisto, ki jo je treba korigirati), česar se je treba zavedati in ob tem ne pozabiti na neskončno število primerov zlasti mladih krajevnih Cerkev, ki jim inkulturacija uspeva, ki bogoslužje oblikujejo na način, da se v njih rojevajo živa občestva, zmožna prekvašati kulturo, v kateri živijo. Krivde za stranpoti torej ne gre naprtiti Konstituciji in njenim razlagam ali zaradi njih celo razvrednotiti pomembnosti inkulturacije. Tako Benedikt XVI. poudarja, da je prihajalo do določenih zlorab, kar pa še ne zanika pravilnosti načela prilagajanja (ZL, tč. 54), na kar je opozarjal že Janez Pavel II., ko pravi, da »če ne spoštujemo liturgičnih določb, lahko včasih zaidemo tudi v velike zlorabe, ki mečejo senco na resnico o skrivnosti ter ustvarjajo nered in napetosti v Božjem ljudstvu«, a takoj dodaja: »Takšne zlorabe nimajo nič opraviti s pristnim koncilskim duhom, pastirji pa jih morajo popraviti z modro odločitvijo.« (OK, tč. 15)

Na tem mestu ni napačna povezava na načine človekovega učenja: heterogenost učenčevih izkušenj, ki si jih pridobi v različnih življenjskih, učnih, delovnih in drugih okoljih, je zanj zelo dragocena, pri tem pa se »pojavi nevarnost, da si učenec na podlagi izkušenj izoblikuje trdne, nepremakljive navade, ki ga vodijo v avtomatizem« (Nežič Glavica 2019, 195). Zato je pomembno, da je učenec hkrati vedno znova dovolj odprt za rekonstrukcijo lastnih izkušenj, kar omogoča njegov nadaljnji razvoj.

Izkušnja pri učencu nujno predpostavlja aktivno držo v odnosu do določenega fenomena (učne vsebine) ter neizogibno pasivno držo, pri kateri ne more v celoti predvideti dogodkov [...] Pasivni trenutek namreč v sebi skriva dimenzijo nepričakovanega, ki predpostavlja, da učenec – če želi izkušnjo doživeti v celoti – tvega, da se odpre in sooči z nepričakovanim. (195)

1 Navodilo *Liturgiam authenticam*, nato *tretja izdaja* Splošne ureditve Rimskega misala, ki v primerjavi s prejšnjo izdajo navodil prinaša strožje določitve, *Navodilo o zakramentu odrešenja*, ki je osredotočeno predvsem na napake in zlorabe, ter Apostolsko pismo motuproprij *Summorum pontificum* (50) in njemu na prvi pogled navidezno nasproten zadnji motuproprij *Traditionis custodes*.



Tako je tudi v duhu ustvarjalnosti znotraj liturgično-inkulturacijskih procesov potrebno zavedanje, da je edina pot uresničevanja inkulturacije pot poskušanja (Shorter 1995, 252). Gotovo ne v smislu uvajanja novotarij, ki izhajajo iz trenutnega navdiha posameznika, ampak v smislu skupnega iskanja strokovnjakov na področju liturgije, kulture, jezika, antropologije, sociologije in drugih ved. Če se bomo bali poskušanja ali ga prepovedali, bomo zamudili možnost resnično inkulturiranega bogoslužja. Cerkveni voditelji so se in se tudi v sedanosti morda bojijo, da bi ob tem počeli napake ali morda izgubili nadzor, a to tveganje je treba prenesti.

Kritiki danes opozarjajo, da Cerkev, ki se je zavezala k izvajanju inkulturacije, vztrajno podaja svoje najgloblje resnice v kulturno ozko uokvirjenih vzorcih, filozofskih sistemih in v jeziku ter kulturi sveta, ki več ne obstaja (Worgul 1996, 50). Katoliški svet tako pravzaprav šele začenja razumevati dinamiko inkulturacije in ogromne izzive, ki jih ta daje. Tako je pomembno, da »metodo organskega napredka«, kot so poimenovali eno od oblik liturgične inkulturacije, razumemo kot nekakšno apologijo določil zadnjega cerkvenega zbora, torej kot tisto, ki naj po eni strani dopolnjuje njegove pomanjkljivosti, vendar vselej v pozitivni naravnosti do sprememb, ki jih je Cerkev v moči Svetega Duha prepoznala kot potrebne. Ob tem je treba resno vzeti dejstvo nekaterih napačnih interpretacij odlokov Konstitucije in s tem stranpota, do katerih je prišlo po zadnjem cerkvenem zboru, a to nas ne sme pahnuti v nostalgično vračanje v preteklost in »varno« zaprtost predkoncilskega obredja, temveč je treba tudi napake pokoncilskega obdobja razumeti kot priložnost za rast Cerkve v prihodnje.

5.1 Subjektivnost v liturgičnem obhajanju?

Searle si je kot mnogi liturgiki postavil odločilno vprašanje: »Ali naj prilagajamo liturgijo sebi, spodbujajoč subjektiven pristop k bogoslužju, ali naj se obvežemo podrediti se obredu in ga spoštovati v njegovi objektivnosti?« (Searle 2006, 13–14) Ali je res možna le ena ali druga pot, torej dojemanje liturgije kot tiste, ki se mora prilagoditi našim potrebam in okusom (kar se očita dosedanji prenovi), ali pa dojemanje liturgije kot tiste, ki v svoji objektivnosti transcendirira sodelujoče posameznike in jih povzdiguje v sodelovanje pri nečem, kar je daleč nad njihovimi sposobnostmi predstavljanja? Benedikt XVI. je že od zadnjega cerkvenega zbora naprej opozarjal, da je problematika neprimerne ustvarjalnosti v liturgiji pogosta



spremljevalka vernikov. »Liturgija ne more biti sad naše domišljije, naše ljudske ustvarjalnosti ali improvizacije. V tem primeru bi bila samo klic v temi ali pa golo samopotrjevanje.« (Ratzinger 2001, 20) Gotovo lahko postane liturgija pravo breme v primeru, ko na mesto temeljne nepoljubnosti² krščanske liturgije stopi tako imenovana »liturgična domišljija« posameznika ali posamezne skupnosti, pri čemer gre za takšno »izvirnost v oblikovanju liturgije, ki se ne ravna več po *origo* krščanske vere, temveč postavlja v središče subjektivistično ustvarjalnost in izvirnost liturgije« (Koch 2010, 152).

Vendar ima subjektivnost kot miselnost, v kateri postane samouresničenje pomembna življenjska vrednota, dvojni značaj. Dejstvo, da je znotraj Cerkve minilo obdobje tradicionalnega institucionalno-socializacijskega prenosa krščanstva, nas poziva, da pri katehezi in pri drugih izrazih evangelizacije iščemo nove inkulturirane načine, pri čemer je treba upoštevati veliko vlogo osebne izkušnje. Razširjenost individualnega iskanja duhovnosti namreč danes ni več značilna le za ezoterične skupine in cerkvene ločine, ampak je zelo razširjena oblika religioznosti tudi v katolištvu, kar pa se v pozitivni obliki kaže tudi v notranjem prepородu Cerkve v obliki cerkvenih laičnih gibanj, požitivi romanj in nekaterih drugih izrazov popularne religioznosti ipd., ki imajo za cilj iskanje neposredne religiozne izkušnje. (Bahovec 2009b, 331) Ob negativni težnji subjektivnosti v smeri individualizma in kulture narcisizma se njena pozitivna lastnost odraža v zrelem poosebljanju verskega izkustva in odprtosti za služenje. Subjektivnost s pozitivnimi učinki poosebljanja verskega izkustva omogoča bolj pristno in osebno versko izkustvo ter bolj zavestno in odgovorno udeležbo pri liturgičnem življenju. Tako je v liturgično-inkulturacijskih procesih po eni strani res treba vzeti v ozir, da poudarjanje subjektivnosti izpodriva oblike posredništva in teži k temu, da bi vse rešili na ravni »neposrednega« (a hkrati individualističnega) odnosa z Bogom, kar v konkretnih obredih pomeni odklanjanje vloge duhovnika pri zakramentu sprave (Bonomo 1996, 100–102), nerazumevanje pomena občestva pri obhajanju zakramenta krsta, poroke ipd. Po drugi strani pa je subjektivni vidik bogoslužja za nas priložnost, ki nas približuje k idealu polne, dejavne

2 Nepoljubnost liturgije »tiste, ki jo obhajajo, neznansko razbremenjuje, saj jim ne daje občutiti bremena izdelave in liturgičnega oblikovanja, marveč veselje udomačenosti v večjo celoto, ki nam jo omogoča vnaprej dani obred in ki je sami ne bi mogli nikoli povsem nadomestiti« (Koch 2010, 155).



in zavestne udeležbe pri bogoslužju, kakor ga je predočil zadnji cerkveni zbor. V tem smislu bi bilo treba ta kulturni vidik celo spodbujati in ga hkrati usmerjati v za krščanstvo pozitivne vidike.

Gotovo je pomembno, da mora biti objektivnost liturgije spoštovana – njena sveta besedila, svete kretnje, sveti predmeti, sveti časi – da bomo lahko mi, posamezniki, s konkretnimi potrebami, v določenem času in prostoru, s konkretnimi krizami v zgodovinskem času, v določenem trenutku svojega življenja vključeni v večjo celoto (Searle 2006, 65–66). Toda ali ustvarjalnost znotraj bogoslužja ogroža to objektivnost? Četudi omenjeni avtorji uporabljajo izraz »ustvarjalnost« v negativni luči, gre v takih primerih bolj za subjektivistične prilagoditve obreda, ki se ne ozirajo na naravo liturgije, in nikakor ne za ustvarjalnost, ki ima v besednjaku liturgične preнове izrazito pozitivno konotacijo.

5.2 Predpisana in časna dimenzija bogoslužja

Kako torej ubrati pravo smer v liturgično-inkulturacijskih prilagoditvah? Vedno znova je treba poudarjati in poglobljati zavedanje o tem, kateri so trajni, nespremenljivi deli krščanske liturgije, kateri deli konkretnih bogoslužij pa so kulturne izpeljave, ki se lahko in morajo spreminjati glede na čas in kraj obhajanja. Bahovec tako razlikuje med *transkulturnim* in *kulturnim* v obredju (Bahovec 2009b, 326). Searle govori o dveh dimenzijah bogoslužja, o dimenziji *predpisanega* in dimenziji *časnega*, ki morata biti vselej v ravnotežju. Prav nesorazmerje med obema dimenzijama rojeva bodisi togo bodisi »raztegljivo« obredje. Predpisana dimenzija je tista, ki je nespremenljiva in zato predstavlja stalnost. Časna dimenzija pa živi iz posameznega, iz »tukaj in zdaj«. Umetnost je dopustiti križanje zgodovine in sedanjega trenutka; tega in točno tega kraja, tega časa in tega trenutka; tega trenutka in večnosti; teh ljudi (mož in žena, parov, ki si podeljujejo zakrament zakona, umrlih, novorojenih, spokornikov, bolnikov, maziljenih ipd.) z ljudmi vseh dob, z Bogom časa. Preveč predpisanega bi naredilo bogoslužje togo, oddaljeno, nepovezano, strah vzbujajoče in nazadnje tudi nepomembno. Preveč časne dimenzije pa bi povzročilo, da bi bogoslužje padlo na praznovanje tega, kar smo mi, in bi bilo ločeno od tega, kar so bili tudi tisti pred nami in bodo tisti za nami. (Searle 2006, 65) Kakšna je torej srednja pot?



C. S. Lewis, protestantski teolog in filozof, je v iskanju prispevkov v zvezi s pomembnostjo obreda šel tako daleč, da je dejal, da naj bi bila liturgija tako kot star čevelj: nekaj, kar se prilega in česar skoraj ne opaziš. »Popolna Božja služba bi morala biti takšna, da se je sploh ne bi zavedali; naša pozornost bi bila osredotočena na Boga.« (1964, 6) V taki popolni liturgiji, ki bo dokončno možna samo v nebeškem Jeruzalemu, torej postane obred naše naravno dejanje in mi sami dejanje zahvale Bogu (*eucharistein*). Taki osredotočenosti se lahko bližamo, če vse naše življenje, tudi najbolj vsakodnevne navade, postajajo hvalnica Bogu, če smo z vso svojo kulturo v širšem pomenu besede, torej z vsem, kar smo in kar nas določa, vedno bolj Božji. Zato je tudi na področju bogoslužja – če želimo veselo evangelijsko novico sami živeti in jo pristno oznanjati novim rodovom – edino smiselno in hkrati nujno potrebno iskanje poti, ki bo po eni strani spoštovala objektivne zakonitosti bogoslužja in po drugi strani nujno jemala v ozir človekovo subjektivno, osebno vstopanje v bogoslužje.

5.3 Tradicionalisti in progresisti

Nasprotovanje Konstituciji o svetem bogoslužju se je pojavilo dokaj hitro po njeni odobritvi. Pavel VI. liturgične reforme ni želel zaupati Kongregaciji za disciplino zakramentov, saj je njeno vodstvo že od vsega začetka nasprotovalo reformi. Zato je ustvaril novo telo z imenom *Consilium ad exsequendam Constitutionem de sacra liturgia* (skrajšano kar Consilium, v slovenščino prevedeno Konzilij), ki je poročalo direktno papežu in tudi zato vzbujalo precej sumničenj v rimski kuriji. Delo Konzilija se je v glavnem zaključilo v letu 1969, ko ga je prevzela na novo ustvarjena Kongregacija svetih obredov (Baldovin 2008, 3). V zvezi s Konzilijem je smiselno omeniti Annibala Bugninija, ki je bil tajnik skrivne liturgične komisije papeža Pija XII. in glavni ustvarjalec koncilskih liturgičnih reform. Po mnenju rimske kurije je bil preveč progresiven, zato so ga na mestu tajnika pripravljalne komisije nadomestili s članom Kongregacije svetih obredov, Ferdinandom Antonellijem. Leta 1964 ga je papež Pavel VI. rehabilitiral z imenovanjem za tajnika mednarodnega Konzilija. (Pecklers 2009, 27–28) Že pred sklepom drugega vatikanskega cerkvenega zbora je Konzilij spomladi 1964 določil postopke in smernice revizije in adaptacije obredov v skladu s predpisi Konstitucije o svetem bogoslužju (Bugnini 1990, 579–582). Spomladi 1965 je bil predložen dokument, ki je zajemal predloge revizije zakramentov, zakramentalov in procesij.



Pri pripravi novih obrednikov je Konzilij odločno spremenil rubricistično obliko uvoda z namenom, da bi vstopili v teologijo, ki izhaja iz obreda samega. Pravzaprav lahko predhodna navodila (*Praenotanda*) služijo kot bogat in sadov poln vir za katehezo uvajanja v krščanstvo (Nocent 2000, 65). »Branje in premišljevanje le-teh lahko in mora voditi k boljši kvaliteti zakramentalnih slavij in njihovega obrednega konteksta.« (Martin 2007, 60)

Dilema, katero smer bo ubrala reforma, je rodila spor že na drugem vatikanskem cerkvenem zboru, z vso silo pa po tem velikem cerkvenem dogodku. Medtem ko je bila ena stran prepričana, da je nujna zahteva reforme Cerkve vrnitev k virom vere, k Svetemu pismu in k cerkvenim očetom in da je treba *aggiornamento* razumeti v luči omenjene vrnitve k virom, »je druga stran *aggiornamento* v veliki meri ločila od svetopi-semskih in patrističnih virov, tako da je vrnitev k virom skoraj ni več zanimala in je *aggiornamento* razlagala le še kot priličenje sodobni kulturi« (Koch 2010, 32).

5.4 Pa vendar – »nič ni novega pod soncem« (Prd 1,9)

V razpravi o zaostitvi situacije z novim motuproprijem papeža Frančiška na kratko pogledimo v dogodke, iz katerih izvira tresljaj, ki se krepi vse do danes. Leta 1970 je francoski nadškof Marcel François Marie Joseph Lefebvre ustanovil Družbo svetega Pija X. (SSPX – Society of st. Pius X.) in od leta 1975 so se med njo in Svetim sedežem dogajale napetosti, ki so vrhunec dosegle v letu 1988, ko je Lefebvre kljub prepovedi papeža Janeza Pavla II. posvetil štiri škofove, da bi nadaljevali njegovo delo s SSPX, in se s tem po kanonskem pravu samodejno izobčil. Že leta 1984 je Kongregacija za bogoslužje in disciplino zakramentov izdala pismo predsednikom škofovskih konferenc z naslovom *Quattuor abhinc annos* (Pred štirimi leti) glede obhajanja maše v tridentinski obliki, s katerim podeljuje indult za obhajanje maš, ki so morale biti v skladu z misalom iz leta 1962, razglašanim od papeža Janeza XXIII., in v latinskem jeziku. Leta 1988 je isti papež po dejanju Lefebvra z motuproprijem *Ecclesia Dei* ter z ustanovitvijo papeške komisije z enakim imenom za pomoč tistim, ki so bili povezani z nadškofom Lefebvrom, a so želeli »ostati združeni s Petrovim naslednikom v Katoliški cerkvi in obenem ohraniti svoje duhovno in liturgično izročilo«, iskal možnosti, kako preprečiti shizmo in ohraniti edinstvo Cerkve. Leta 2007 je nato papež Benedikt XVI. z apostolskim pismom *Summorum*



pontificum možnosti obhajanja tradicionalne liturgije močno razširil, medtem ko je papež Frančišek v nasprotju s svojima predhodnikoma možnosti obhajanja tradicionalne liturgije močno omejil z utemeljitvijo, da pastoralni namen njegovih predhodnikov ni bil upoštevan, ampak je bila ta priložnost »uporabljena za povečevanje razdalj, utrjevanje razlik in ustvarjanje nasprotij, ki Cerкви povzročajo rane in zavirajo njeno pot, ko jo izpostavlja nevarnosti delitev« (Pismo).

Liturgija pa je bila vselej izpostavljena tudi nevarnosti, da bi se dojemala zgolj kot fenomen izražanja kulture. Zgodovinski interes za liturgijo je z naklonjenostjo gledal v glavnem zgolj na eno stran liturgične resničnosti, to je kulturno, v kateri zavzemata posebno mesto jezik in umetnost, a brez poglobljanja v njen teološki značaj. Zlasti po zadnjem cerkvenem zboru je bilo tudi v Katoliški cerkvi moč zaznati to nevarnost. Mamljivo je v liturgiji razbirati zgolj kulturno zgodovino zahodne civilizacije in odražati odrešenijsko pripoved le v kulturoloških utelešenjih krščanskega obreda, ne pa se poglobljati v teološki značaj liturgičnih dejanj. A zgodovina kaže, da kjer se je liturgija naslanjala na eno kulturo in se spreminjala v duhu njenih variacij, je njena današnja usoda bodisi prebijanje skozi elemente kulture in pogosto ne dovolj kritično privzemanje teh elementov ali pa umik v neke pretekle »boljše čase«. (Žižić 2009, 2)

Današnje dileme glede odnosa med liturgijo in kulturo, ki se lomijo na vprašanju regresivne vrnitve v staro ali nekritičnega sprejemanja novega, imajo svoje izhodišče v neskladnosti med zakramentalno-obredno in kulturno dimenzijo. Prvi »rešujejo« liturgično skrivnostnost z vrnitvijo v kulturno staromodne oblike in zakrament krčijo na to, da je nerazumljivost kar nekakšen ideal verskega izkustva. Drugi se ne soočajo z zakramentalnim središčem krščanskega obreda, ampak ga ožijo na »sporočila vere«, ki morajo biti polna dinamizma kulturnih sprememb, češ da je to bistvenega pomena. A konzervativni ritualizem ali progresivni racionalizem z enako mero nerazumevanja gledata na bistvo krščanskega obreda, ki je vedno v odnosu s kulturo, še bolj pa v močnem odnosu s Skrivnostjo. Samo uravnotežen odnos med enim in drugim jamči liturgiji resnično aktualnost: aktualnost v smislu sprememb kulturnih paradig in variacij ter aktualnost v smislu neokrnjenega odnosa do kristološkega dogodka. Inkulturacija tako ne predstavlja zgolj »posodabljanja« liturgičnih oblik v duhu sodobnega jezika, umetnosti in običajev, ampak vzpostavljanje



ustvarjalnega dialoga v liturgiji, ki mu ne manjka kritičnega upiranja tistemu, kar zastira aktualnost kristološkega dogajanja. (4–5) Upoštevajoč koncilski nauk, da je bogoslužje vir in vrhunec vsega krščanskega življenja, je prav v načinih obhajanja liturgije treba iskati odgovore glede dialoga med kulturo in liturgijo, katerega zadnji cilj mora biti obhajanje bogoslužja, ki določenim ljudem v določenem trenutku in kraju razodeva novost Jezusa Kristusa. Po vseh teh letih udejanjanja sklepov zadnjega cerkvenega zbora smo priča po eni strani vernikom, ki jih Konstitucija o svetem bogoslužju vabi, da se poglobijo v bogoslužna slavlja in jih živijo znotraj svoje kulture, in po drugi strani vernikom, ki »zavračajo spremembe v bogoslužju in trdno verjamejo, da se je napredek bogoslužja končal pri tridentinskem cerkvenem zboru« (Chupungco 2003, 4). Kratek in oster opis trenutnega stanja napetosti med liturgiki podaja Giraudo, ko pravi:

Danes nevarnost za liturgijo prihaja z dveh nasprotnih bregov, a v obeh primerih je enako zahrbtna: na eni strani površnost, permisivnost; na drugi strani pa nostalgичno vračanje k tradiciji, ki včasih nosi pečat formalizma. V tem času liturgično prenavo pretresa prav napetost med »gumijasto« in »železno« liturgijo. Nekateri si želijo prve, drugi druge, a oboji gredo v skrajnost in se motijo. (2011, 15)

Krivde za preveč svoboden okvir po zadnjem cerkvenem zboru (predtem pa preveč tog) pa vendar

ne smemo pripisovati prenavi, ampak njenemu izvajanju – naši nesposobnosti, da bi jo razumeli in pravilno vrednotili. Očitno je bila prenova narejena na ravni liturgičnih besedil, ni pa še dovolj stopila v naše glave. Ta narobe razumljena spontanost, ki se dejansko enači s površnostjo, improvizacijo in permisivnostjo, je novi Baal, ki se mu klanjajo številni pastoralni delavci, duhovniki in laiki. (15)

5.5 Revitalizacija starega obreda – poskus iskanja rešitve in zakaj ni uspel

Benedikt XVI. si je zaradi prej omenjenih pomislekov o smeri reforme po drugem vatikanskem cerkvenem zboru prizadeval za reaktivacijo starega obreda, o čemer pravi:



Preprosta vrnitev k staremu bi ne bila rešitev. Naša kultura se je v zadnjih tridesetih letih tako korenito spremenila, da bi izključno v latinščini obhajana liturgija prinesla s seboj doživetje tujosti, ki bi bilo za mnoge nepremagljivo. To, kar potrebujemo, je nova liturgična vzgoja, posebno tudi vzgoja duhovnikov. Jasno mora spet postati, da liturgična znanost ni tu zato, da bi proizvajala vedno nove modele. [...] Tu je zato, da uvede v praznik in v slavje, da usposobi človeka za misterij. Tu bi se morali učiti ne samo od vzhodne Cerkve, temveč tudi od vseh religij po svetu, ki vse vedo, da je liturgija nekaj drugega kakor iznajdevanje besedil in obredov, da živi prav iz tistega, s čimer ni mogoče manipulirati. [...] Žal je pri nas tolerance celo za pustolovska igrakanja skoraj brezmejna, nasprotno pa tolerance za staro liturgijo praktično ni. S tem smo gotovo na napačni poti. (Ratzinger 1998, 195–196)

Vendar pa se je papež Benedikt uštel pri dvojem: računal je, da bo obhajanje bogoslužja po misalu iz leta 1962 dokaj redka praksa in da ga bodo obhajali le duhovniki in ljudje, ki so nanj navezani, v resnici pa se je močno razširilo in postalo privlačno zlasti med mladimi kristjani. Vendar so mladi in mlade družine s tem, ko so odhajali v personalne župnije, zapustili svoja občestva, kar je za življenje nekaterih župnij delovalo destruktivno, pa tudi medsebojne bogatitve je bilo malo, kvečjemu sta se vzporedno, a ločeno razvijali dve nepovezani občestvi, ki nista ločeni samo po liturgičnih referencah, ampak imata tudi različna prepričanja o katoliškem življenju in razumevanju vere. (Amiri 2021) Toda ali to pomeni, da je sobivanje res nemogoče?

6 Namesto zaključka osebna zgodba

K pisanju članka na temo odnosa med »novim« in »starim« redom svete maše me je spodbudilo kar nekaj premislekov, ki so se rodili na več področjih mojega delovanja znotraj Cerkve na Slovenskem pa tudi dela na Teološki fakulteti, nato v okviru Zavoda za cerkveno glasbo, znotraj delovanja na župniji, pri uredniškem delu in drugje. Med zapiski na to temo, ki so se nizali, je misel našla svojo izvorno točko v svetopisemskem stavku: »Vsako kraljestvo, ki se razdeli zoper sebe, bo opustošeno in nobeno mesto ali hiša, ki sta zoper sebe razdeljena, ne bo obstala.« (Mt 12,25)



Delitev, ki nastaja, se lahko razvije v nov razkol, ki bi ne glede na število tistih, ki bi bili izločeni iz srca Cerkve, to srce prelomil na pol. Zato v izogib opustošenju verjamem, da je ob teološki razpravi na to temo treba več pozornosti posvetiti resničnemu iskanju skupnega jezika in sogovorniku priznati spoštovanje, ki izhaja iz dejstva, da smo bratje v Kristusu. V dneh po izidu papeževega motuproprija se je na spletu odvil zanimiv dialog, ki ga izvajata Jean Pateau³ in Andrea Grillo⁴, in eden od naslovov njune debate se zgovorno glasi »Izstopiti moramo iz liturgične bitke, ki izčrpa va Cerkev« (Pateau). Kljub zaenkrat z italijansko diplomatsko spretnostjo in francosko uglajenostjo nekoliko prikrite ostajanje na lastnih bregovih pa je tak dialog nujno potreben in prvo znamenje upanja, da se bo tudi na akademski ravni začela resna razprava na to temo, kar lahko obrodi sadove.

Prispevek se mi je zdelo smiselno objaviti v reviji *Edinost in dialog*, reviji, ki je namenjena objavljanju vsebin s področja ekumenizma in medverskega dialoga, vezanih na svetovne religije »s poudarkom na krščanskih verstvih, judovstvu in islamu«, in ki ji je po njenem bistvu, kot poudarja tudi njeno ime, lasten dialog. Zakaj? Ker kot mama vidim, da se moji otroci resnične oblike komunikacije učijo doma. Če se bomo otroci Cerkve naučili med sabo resnično pogovarjati, je lahko in tudi mora biti prav to osnova pristopa k preostalim svetovnim religijam, s katerimi nas družijo moč vere v Boga, ki je vse ustvaril. Iz tega razloga me do neke mere preseneča ton v motupropriju, iz katerega je mogoče zaznati zaostren odnos vodstva Cerkve do tistih, ki želijo v Katoliški cerkvi obhajati tradicionalni red svete maše, torej obhajati bogoslužje v t. i. izredni obliki, in po drugi strani pogosta nestrpnost in celo žaljivost do pokoncilske Cerkve s strani tistih, ki želijo vrnitev izključno k staremu redu maše; z obeh »strani« pa močno odklonilni odnosi ter nezmožnost komunikacije. Osebnostno sem se v letu 2013, ko je dogajanje vesoljne Cerkve v zvezi s tradicionalno liturgijo začinjalo prihajati v Slovenijo, znašla v okoliščinah, ki so moje razumevanje situacije upočasnile in ga postavile v nekoliko drugačno perspektivo: tega leta so v Mariboru obhajali prvo bogoslužje po misalu iz leta 1962, sama pa sem bila

3 Benediktinec in opat opatije Notre-Dame de Fontgombault, kjer obhajajo obred Janeza XXIII. z nekaterimi deli prenovljenega obreda.

4 Predavatelj teologije zakramentov in filozofije religije (in torej ne liturgike, kot je v medijih pogosto napačno interpretirano) na Liturgičnem inštitutu sv. Anzelma v Rimu.



v tistem času prvič v vlogi mame nedonošenčku z mnogimi zdravstvenimi težavami, ki sem mu posvetila čustveno in miselno pozornost in se nekako distancirala od dogajanja v družbi; tako sem kar nekako prezrla dogajanje ravno na področju svoje profesije – na liturgičnem področju, ki je vedno bolj burilo duhove. Ker sem v prihodnjih letih zaradi nosečnosti prekinjala delo na fakulteti, tudi tam nisem dovolj opazila in razumela nekaterih problematik, ki so nakazovale vedno večjo napetost med katoliškimi intelektualci v zvezi z vidiki, ki jih obravnavamo tudi v tem prispevku.

V tistem času sem tudi intenzivno pripravljala svojo doktorsko nalogo na temo liturgične inkulturacije, za katero se zdaj zavedam, da je nastajala v najbolj prelomnem času ravno v zvezi s področjem, ki sem ga raziskovala. Nič hudega sluteč, sem ob raziskovanju teme naletela na zelo kakovostno literaturo tako z ene kot z druge »strani«, ne da bi se ob tem zavedala, da utegne določena vrsta literature bralce motiti. Pa vendar se mi je ob pisanju in raziskovanju lepo izrisovala svetla prihodnost katoliškega obredja, če bi to upoštevalo izsledke ene in druge literature, obojih strokovnjakov ter raziskovalcev. Tudi pri študiju cerkvenih dokumentov, kot so *Redemptionis Sacramentum*, *Liturgiam autenticam* idr., sem lahko občudovala globok smisel določb in njihovo povezanost z naukom Cerkve. Zakaj to opisujem? Ker sem v tej »blaženi nevednosti« brez pritiskov z ene ali druge strani doživljala in verjela v to, kar verjamem, da sta imela v mislih tako oba predhodnika sedanjega svetega očeta kot tudi on sam – da verniki, ki živijo svojo liturgično duhovnost v navezanosti na nebeško liturgijo, v pristnem poglobljanju v zgodovinski in duhovni razvoj obrednih praks in znamenj ter v ljubeči bratski povezanosti, ki blago opominja in potrpežljivo vzgaja še ne dovolj vešče, ne morejo zgrešiti prave smeri v razvoju obhajanja obredov. Zato tudi verjamem in upam, da je mogoče, da se bo iz papeževega motuproprija – ali pa morda kljub njemu – rodila ne samo toleranca med verniki redne in izredne oblike svete maše, temveč celo iskreno zanimanje za lepoto obeh oblik rimske liturgije. Kot cerkvena glasbenica se dnevno obračam v čas »predkoncilske« in hkrati »koncilske« liturgije, ko cenim gregorijanski koral kot prvo glasbo Cerkve; bogoslužje obhajamo v starodavnih cerkvah, ki so nam jih zapustili predniki daleč pred zadnjim cerkvenim zborom, zakramente obhajamo z istimi znamenji kot prva Cerkev ...



S pozornim branjem dokumenta pravzaprav ugotovimo, da se papež Frančišek strinja s papežem Benediktom glede liturgičnih zlorab, vendar zagovarja drugačno pot kot njegov predhodnik, ki je želel, da bi se obhajanje obeh oblik istega obreda »medsebojno bogatilo«. Toda tam, kjer je *Summorum Pontificum* privedel do velike razdeljenosti glede liturgije, dokument zdajšnjega papeža obe skupini v razpravi skorajda prisili k večji interakciji (Amiri 2021). Morda, čeprav gotovo ne v kratkem času, nam bo uspelo nekoč spet skupaj obhajati bogoslužje in tako uživati resnično edinost, vendar pa bo ob tem potreben dvojen trud: da bodo tisti, ki so v prenovljenem obredu postali neobčutljivi za liturgične zlorabe, postali bolj pripravljeni slišati tiste, ki so razočarani nad nekaterimi novostmi v maši. Kot ugotavlja mladi laik na čisto drugem koncu sveta in bi lahko enako trdili tudi pri nas, »naši pastirji in liturgični voditelji pogosto ne prisluhnejo prispevkom tistih, ki se zavzemajo za spoštljivo liturgijo« (Amiri 2021), pri čemer nimamo v mislih le tistih, ki so navezani na predkoncilsko liturgijo. Drugi trud pa bo moral priti s strani vernikov, ki želijo obhajati liturgijo po tradicionalnem obredu: da se bodo liturgijo, obhajano po prenovljenem redu maše, trudili ceniti in bodo v njej iskali možnosti vračanja k tradiciji, kjer je morda skrenila s poti, a bodo opominjali ne kot sovražniki, ampak kot bratje.



Kratice

CI	Papeški svet za družbeno obveščanje 2002 [<i>Cerkev in internet: Etika na internetu</i>]
CS	Koncilski odloki 1980 [<i>Pastoralna konstitucija o Cerkvi v sedanjem svetu</i> (1965)]
OE	Pavel VI. 1976 [<i>O evangelizaciji današnjega sveta</i>]
Pismo	Francišek 2021b [<i>Papeževo pismo škofom, ki spremlja motuproprij TC</i>]
PK	Papeški svet za kulturo 2000 [<i>Za pastoralno kulturo</i>]
TC	Francišek 2021a [<i>Traditionis custodes</i>]
VL	Kongregacija za bogoslužje in disciplino zakramentov 1994 [<i>Varietates legitimae</i>]
ZL	Benedikt XVI. 2007 [<i>Evharistija, zakrament ljubezni</i>]

Reference

- Amiri, Daniel.** 2021. Traditionis Custodes: In the Hope of Liturgical Reform. Where Peter Is, <https://wherepeteris.com/traditionis-custodes-in-the-hope-of-liturgical-reform/> (pridobljeno 30. 7. 2021).
- Antonio, David William.** 2002. *An Inculturation Model of the Catholic Marriage Ritual*. Minnesota: The Liturgical Press.
- Bahovec, Igor.** 2005. *Skupnosti: teorije, oblike, pomeni*. Ljubljana: Sophia.
- . 2009. Prispevek svetega Pavla pri inkulturaciji krščanstva v helenistično kulturo: izziv in navdih za srečanje med evangeliem in sodobno kulturo. *Bogoslovni vestnik* 69/3: 321–345.
- Baldovin, John F.** 2008. *Reforming the Liturgy. A Response to the Critics*. Minnesota: The Liturgical Press.
- Benedikt XVI.** 2007. *Evharistija, zakrament ljubezni* [Posinodalna apostolska spodbuda]. CD 113. Ljubljana: Družina.
- Bonomo, Lucio.** 1996. Celebrare nell'attuale contesto culturale. V: *Liturgia e cultura. »Se uno è in Cristo è una creatura nuova« (2 Cor 5,17)*, 94–119. Rim: C.L.V. – Edizioni liturgiche.
- Bugnini, Annibale.** 1990. *The Reform of the Liturgy 1948–1975*. Minnesota: The Liturgical Press.
- Buttet, Nicolas.** 2010. *Evharistija, ljubezen svetnikov*. Ljubljana: Emanuel.
- Chupungco, Anscar J.** 2003. Inculturation of Worship: Forty Years of Progress and Tradition. Scholar Valpo, http://scholar.valpo.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1109&context=ils_papers (pridobljeno 12. 2. 2013).
- Crnčević, Ante.** 2004. Jesmo li potrebni nove liturjske obnove? Uz 40. obljetnico konstitucije »Sacrosanctum Concilium«. *Služba božja* 44/1: 72–80.
- Crnčević, Ante.** 2009. Kako tkati krščansku kulturo? Živo vrelo leto 26/8: 1.
- Pateau, Jean.** 2021. Il faut sortir de ce combat liturgique qui épuise l'Église. Famille chrétienne, <https://www.famillechretienne.fr/36832/article/dom-pateau-il-faut-sortir-de-ce-combat-liturgique-qui-epuise-leglise> (pridobljeno 7. 8. 2021).
- Farrow, Douglas.** 2021. Pope Francis and the Tridentine Mass. First things 7. 8., <https://www.firstthings.com/web-exclusives/2021/07/pope-francis-and-the-tridentine-mass> (pridobljeno 30. 7. 2021).
- Francišek.** 2021a. Apostolsko pismo *Traditionis Custodes – Varuhi tradicije*. Katoliška Cerkev 16. 7., <https://katoliska-cerkev.si/apostolsko-pismo-papeza-franciska-traditionis-custodes-varuhi-tradicije> (pridobljeno 16. 7. 2021).
- Francišek.** 2021b. Papeževo pismo škofom, ki spremlja motuproprij Traditionis Custodes. Vatican news 17. 7., <https://www.vaticannews.va/sl/papez/news/2021-07/papezevo-pismo-skofom-ki-spremlja-motuproprij-traditionis-custo.html> (pridobljeno 17. 7. 2021).



- Giraud, Cesare.** 2011. *Strmenje nad evharistijo: Mistagogija svete maše s pomočjo obredov in molitev*. Celje: Mohorjeva družba.
- Grillo, Andrea.** 1997. Liturgia e cultura: una «nuova» inculturazione della liturgia. *Credere oggi: Dossieri di orientamento e aggiornamento teologico* 98/2: 96–106.
- Krajnc, Slavko.** 2018. Raziskovalno in pedagoško delo predavatelja liturgike Karla Jaša. *Edinost in dialog* 73/1–2: 123–137.
- Koch, Kurt.** 2010. *Božja Cerkev*. Maribor: Slomškova založba.
- Koncilski odloki.** 1980. Ljubljana: Nadškofijski ordinariat.
- Kongregacija za bogoslužje in disciplino sakramentov.** 1994. *Varietates Legitimae. Četrto navodilo za pravilno uporabo Konstitucije o svetem bogoslužju*. Adoremus, http://www.adoremus.org/doc_inculturation.html (pridobljeno 14. 1. 2013).
- Lewis, Clive Staples.** 1964. *Letters to Malcolm: Chiefly on Prayer*. Glasgow: Collins.
- Mares, Courtney.** 2021. Catholics react to Pope Francis' sweeping restrictions on extraordinary form Masses. Catholic News Agency 16. 7., <https://www.google.com/url?q=https://www.catholicnewsagency.com/news/248394/catholics-react-to-pope-francis-sweeping-restrictions-on-extraordinary-form-masses&source=gmail&ust=1626560325797000&usq=AFQjCNEGPMGWVcG-TLTDY-HCTjgaL9xoDjw> (pridobljeno 29. 7. 2021).
- Martin, Kenneth J.** 2007. *The Forgotten Instruction: the Roman Liturgy, Inculturation and Legitimate Adaptations*. Chicago: Liturgy Training Publications.
- Nežič Glavica, Iva.** 2019. Vloga izkustvenega učenja v gestalt pedagoškem modelu učenja in poučevanja po Albertu Höferju. *Bogoslovni vestnik* 79/1: 191–202.
- Nocent, Adrien.** 2000. Christian Initiation in the Roman Church From the Fifth Century Until Vatican II. V: Anscar J. Chupungco, ur. *Handbook for Liturgical Studies: Sacraments and Sacramentals*. Zv. 4, 49–90. Minnesota: The Liturgical Press.
- Papeški svet za družbeno obveščanje.** 2002. *Cerkev in internet: Etika na internetu*. CD 96. Ljubljana: Družina.
- Papeški svet za kulturo.** 2000. *Za pastoralno kulturo*. CD 85. Ljubljana: Družina.
- Pavel VI.** 1976. *O evangelizaciji današnjega sveta*. Ljubljana: Nadškofijski ordinariat.
- Pecklers, Keith F.** 2009. *The Genius of Roman Rite: On the Reception and Implementation of the New Missal*. Minnesota: The Liturgical Press.
- Pevc Rozman, Mateja.** Oseba in dialog: medsebojnost («das Zwischen») kot ontološki temelj dialoga pri Martinu Bubru. *Edinost in dialog* 76 (2021) 2: 15–32.
- Ratzinger, Joseph.** 2001. *Duh liturgije: Temeljna promišljanja*. Mostar–Zagreb: Ziral.
- Searle, Mark.** 2006. *Called to Participate*. Minnesota: The Liturgical Press.
- Shorter, Aylward.** 1995. *Toward a theology of inculturation*. New York: Orbis books.
- Slatinek, Stanislav.** 2020. Pastoralno-liturgična navodila slovenskih škofov v času razglasitve epidemije nalezljive bolezni SARS-CoV-2 in neposredno po njem. *Bogoslovni vestnik* 80/2: 403–413.
- Souza, Raymond J.** 2021. Pope Francis' Traditionis Custodes: 5 Consequences of the New Motu Proprio Curtailing the Latin Mass. National Catholic Register, <https://www.ncregister.com/commentaries/pope-francis-traditionis-custodes> (pridobljeno 21. 7. 2021).
- Steiner, Marijan.** 2003. Liturgijska raznolikost u prošlosti i liturgijski pluralizam u sadašnjosti. *Bogoslovska smotra* 73/2–3: 329–339.
- Šaško, Ivan.** 2009. Liturgijska inkulturacija u svjetlu obilježja suvremene kulture na Zapadu. *Živo vrelo* 26/8: 7–12.
- Valenziano, Crispino.** 1998. Liturgy and anthropology: The Meaning of the Question and the Method of Answering it. V: Anscar J. Chupungco, ur. *Handbook for liturgical studies. Fundamental Liturgy*. Zv. 2, 189–225. Minnesota: The Liturgical Press.



Wojtyła, Karol. 1999. *K izvirom prenove:* Študija o izvajanju 2. vatikanskega koncila. Tržič – Bistrica: Župnijski urad.

Worgul, George S. Jr. 1996. Inculturation and root metaphors. V: *Liturgy and inculturation. Introduction*, 40–51. Leuven: Peeters.

Žižić, Ivica. 2009. Liturgija i kultura u susretu. *Živo vrelo* 26/8: 2–6.

